Bescherming op Maat in Friesland

Het maatschappelijk nut van het bodemarchief

Het archeologische project 'Bescherming op Maat', waarover al tweemaal eerder in Noorderbreedte werd bericht, moet leiden tot een betere bescherming van het Friese bodemarchief. Het project wordt sinds 1992 in opdracht van de provincie Friesland uitgevoerd door de stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP). In de eerste bijdrage werd beschreven op welke wijze RAAP de archeologische waarde van een terrein vaststelt en aan welke vormen van aantasting het bodemarchief onderhevig is. In het tweede artikel werd aan de hand van drie voorbeelden aangetoond dat een belangrijk deel van het bodemarchief zich onder huidige èn vroegere boerenerven bevindt. In beide artikelen werd nog onvoldoende ingegaan op de vraag waarom het bodemarchief nu eigenlijk bewaard dient te worden. Het verschuldigde antwoord zal in deze bijdrage worden geformuleerd. Verdedigd zal worden dat met de bescherming van het bodemarchief behalve archeologische ook bredere maatschappelijke belangen gediend zijn.

Gilles J. de Langen

Het oude boerenland

Zoals al bleek uit het tweede artikel dat in Noorderbreedte over het project verscheen, wordt in het kleigebied van Friesland veel onderzoek gedaan naar oude boerenerven, vooral naar terpen.
De archeoloog heeft zoveel belangstelling voor de oude boerenerven omdat de prehistorische en middeleeuwse economie een boereneconomie was. De wijze waarop boeren leefden en hun bedrijf voerden, kan dus veel vertellen over de gehele toenmalige cultuur. De archeoloog verzamelt de meeste gegevens wanneer hij een erf opgraaft. Afhankelijk van de vondsten kan worden vastgesteld hoeveel personen op het onderzochte erf werkzaam waren, hoe groot de veestapel was en of er aan akker- en/of tuinbouw werd gedaan. Reeds op basis van enkele vondsten kan de archeoloog vormen van handel aantonen en ook kan hij bepalen of er op het erf nijverheid werd bedreven. Als hij geluk heeft, kan de archeoloog op of naast het erf een grafveld onderzoeken en op basis van deze gegevens de ziektes, de levensverwachting en eventueel zelfs de sociale status van de bewoners bepalen. Toch is het opgraven van het erf nooit voldoende. De archeoloog dient namelijk het boerenerf te plaatsen binnen de directe en ruimere omgeving, en daarvoor heeft hij gegevens nodig over de ligging en omvang van de andere onderdelen van het boerenbedrijf, zoals tuinen, akkers, weiden en hooilanden. Dit is in de vorige bijdrage aan de hand van de terpen van Dongjum verduidelijkt. De archeoloog kijkt dus niet alleen naar de oude erven, maar heeft oog voor het gehele oude boerenland.

Verantwoording

De archeoloog wil het oude boerenland beschermen en wel om verschillende redenen. De eerste reden volgt direct uit het voorgaande: de terpen en hun omgeving herbergen de gegevens die de archeoloog voor zijn onderzoek nodig heeft. Zodra een terp wordt aangetast, neemt het aantal 'gegevens' af en verkleint het archeologische archief. Omdat deze schade nimmer kan worden gerepareerd, is een goede archeologische monumentenzorg van eminent belang. Overigens denkt de archeoloog van nu bij de bescherming van het bodemarchief niet alleen aan zijn eigen onderzoek. Hij beschermt ook de belangen van zijn toekomstige collega's die op hun beurt eveneens opgravingen moeten kunnen doen.

De cynische tegenwerping dat de archeoloog de terpen uitsluitend uit eigenbelang zou willen beschermen en dat de archeologische monumentenzorg enkel een klein groepje hobbyisten dient, mist elke grond. Natuurlijk wordt iemand om persoonlijke redenen archeoloog, maar dit neemt niet weg dat de archeoloog en de andere wetenschappers die zich met het verleden bemoeien, zoals historici, historisch geografen etc., wel dege-

lijk maatschappelijke belangen behartigen. Historische kennis stelt ons immers in staat onze huidige cultuur in een historisch perspectief te plaatsen. Dit biedt ons de mogelijkheid om bewust te worden van ons handelen dat op deze wijze toetsbaar wordt. Om een voorbeeld te noemen: de archeologie vertelt ons veel over de relatie mens en milieu, hetgeen nuttig kan zijn bij het bepalen van ons eigen standpunt in milieukwesties. Men kan dus zeggen dat zoals het bodemarchief beschermd moet worden ten bate van de archeologie, de archeologie voor de maatschappij bewaard dient te blijven.

Met dit aspect is de verantwoording om het bodemarchief te beschermen al niet meer zuiver archeologisch. Nog algemener wordt zij wanneer erop gewezen wordt dat archeologische terreinen die goed zichtbaar zijn, het landschap aankleden en zo de belevingswaarde van de omgeving verhogen. Terpen zijn zelfs zo karakteristiek voor het Friese land, dat zij voor velen een sentimentele waarde hebben. Dit geeft al aan dat archeologisch erfgoed van invloed kan zijn op menselijke gevoelens. Deze invloed kan ver reiken, bijvoorbeeld wanneer de historische elementen in het landschap een individu helpen bij zijn persoonlijke oriëntatie. Kennis van het plaatselijke verleden kan op deze wijze houvast bieden en een essentiële bijdrage leveren aan het behoud van persoonlijk welzijn. Om deze reden neemt de behoefte aan historische gevoelens vooral toe in tijden van individuele en/of maatschappelijke veranderingen, hetgeen ook duidelijk wordt uit de toegenomen belangstelling voor de plaatselijke geschiedenis.

Regionale identiteit

Het verleden is niet alleen belangrijk voor het individu, maar ook voor maatschappelijke groepen. Dit volgt eigenlijk al uit het voorgaande, als men ervan uitgaat dat persoonlijk welzijn aan de basis staat van sociale stabiliteit. Maar de groep, bijvoorbeeld het dorp, de gemeente of de provincie, kan ook om andere redenen baat hebben bij kennis van het verleden. Dit wordt onder meer bewezen door het feit dat in Friesland de terpen en dus het terpenonderzoek belangrijk zijn voor de regionale identiteit. De overheden kunnen zelfs in veel gevallen niet eens om het verleden heen. Zo komt het plaatselijke verleden onvermijdelijk in beeld bij zowel schaalvergroting (bijvoorbeeld het opgaan in een Verenigd Europa) als decentralisatie (bijvoorbeeld het afstoten van verantwoordelijkheden door de rijksoverheid ten gunste van provincies en gemeenten).

Stimulans werkgelegenheid

De bescherming van het bodemarchief kost geld. Het bodemarchief kan echter ook geld genereren, doordat zij cultuur-toerisme kan aantrekken. Bovendien blijkt uit een recent onderzoek door de Nationale Investeringsbank, waarvan de uitkomsten in hoofdlijnen door het Centraal Planbureau worden onderschreven, dat investeringen in monumentenzorg de werkgelegenheid stimuleren en dat een groot deel van het bestede geld via belastingen terugstroomt in de schatkist. De historische elementen in het landschap, waaronder het bodemarchief, zijn echter van grotere economische betekenis, zoals G.J. Ashworth begin vorig jaar aantoonde in een rede die hij hield bij het aanvaarden van het ambt van bijzonder hoogleraar in de planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. In recente jaren, aldus Ashworth, is men zich steeds meer gaan realiseren hoezeer niet-economische en unieke eigenschappen van een plaats of regio van invloed zijn op de economische mogelijkheden van die plaats of regio. Deze niet-economische eigenschappen zijn belangrijker als gevolg van recente ontwikkelingen, bijvoorbeeld op het gebied van produktie (verschuiving naar diensten en high-tech), transport en communicatie (goedkoper en/of meer elektronisch) en werktijden (meer deeltijd, vergrijzing en werkeloosheid). Omdat deze ontwikkelingen zich zullen doorzetten, kunnen in de nabije toekomst met betrekking tot de plaats van vestiging van individuen en dientengevolge van economische activiteiten ingrijpend gewijzigde keuzes gemaakt worden.

Erfgoedplanning

Juist omdat het verleden bij uitstek een unieke factor is, leent het zich uitstekend voor het profileren van de plaats, gemeente of provincie. Het verleden wordt dan ook steeds vaker gebruikt ten gunste van nieuwe economische investeringen. Met het oog op de invloed en snelheid van de ontwikkelingen, bepleit Ashworth de ontwikkeling van een nieuwe vorm van omgevingsplanning, de zogenaamde 'erfgoedplanning'. Erfgoedplanning is gebaseerd op de gedachte dat herinneringen aan en materiële overblijfselen van het verleden belangrijke hulpbronnen zijn die beheerd dienen te worden ter ondersteuning van onze huidige èn toekomstige maatschappij. Erfgoedplanning is niet alleen van toepassing op historische gebouwen, maar in feite op alle lokaties, omdat elke lokatie een individueel verleden heeft. Wel zijn investeringen nodig om de benodigde belevingswaarde te verschaffen.

Archeologische erfgoedplanning

Toegespitst op de archeologie kan erfgoedplanning dus bijdragen aan de bescherming van het bodemarchief doordat aan het verleden een economische functie wordt toegeschreven en verleend. De provinciale erfgoedplanning van Friesland zou zich in belangrijke mate op het terpenlandschap kunnen richten. Terpen zijn immers bij uitstek unieke plaatsen. In samenwerking met de provincie Groningen en het aangrenzende Duitse kustgebied, behoort zelfs een profilering op Europese schaal tot de mogelijkheden.

Op dit ogenblik is er nog geen uitgewerkte archeologische erfgoedplanning. Niettemin kan al wel worden aangegeven hoe deze erfgoedplanning kan worden gestart. Hier worden de eerste stappen van erfgoedplanning in Franekeradeel beschreven om aan te geven dat erfgoedplanning ook op gemeentelijk niveau goed mogelijk is. Daarbij kan geconstateerd worden dat de kansen voor een succesvolle ontwikkeling van deze erfgoedplanning de laatste jaren aanzienlijk zijn vergroot dankzij een hernieuwde wetenschappelijke belangstelling voor het terpen-

gebied en het provinciale initiatief tot het starten van het project Bescherming op Maat.

Fase 1 (Inventarisatie/Monumentenwet). Deze fase bestaat uit de vaststelling van de waarde en aantasting van de archeologisch terreinen. Het doel van deze inventarisatie is de terreinen elk een individueel verleden te verlenen, waarbij dankbaar gebruik kan worden gemaakt van de resultaten van het project Bescherming op Maat. In het kader van het project worden immers momenteel veel terpen onderzocht. Zoals al eerder in Noorderbreedte beschreven, omvat dit onderzoek ondermeer archief- en bureauonderzoek, hoogte- en weerstandsmetingen, veldkartering, metaaldetectie en booronderzoek. Figuur 1 toont een boorprofiel waarop de opbouw te zien is van terrein 5G-94 gelegen ten oosten van Peins in Franekeradeel. Dankzij dit onderzoek wordt de ontwikkeling die het terrein heeft doorgemaakt, in hoofdlijnen bekend. Het is niet langer een anonieme stip op de kaart, maar een terrein met een geheel eigen identiteit. Vervolgens kan worden bepaald of het terrein (betere) bescherming verdient ingevolge de Monumentenwet.

Fase 2 (Directe omgeving/Integratie van beleid). Deze fase heeft als doel het terrein en zijn bescherming uit hun isolement te halen. Het geregistreerde archeologische terrein mag namelijk niet los van zijn directe omgeving komen te staan en de bescherming ingevolge de Monumentenwet dient een onderdeel te zijn van consequent en geïntegreerd beleid. Concreet betekent dit dat het nodig is te onderzoeken hoe het individuele archeologische terrein zich verhoudt tot de directe omgeving en of er ook andere waarden aanwezig zijn. In geval van terrein 5G-94 (figuur 2, links, omlijnde hoogtelijnen) kan worden vastgesteld dat de terp, net als terp 5G-95 (rechts), ligt binnen een langgerekt terpensnoer. Tussen en rond beide terpen liggen/lagen verhoogde akkers (figuur 2, zie ook figuur 3). Terpen en akkers samen maken deel uit van een kwelderwal die om landschappelijke redenen wordt beschermd. Het ligt in dit geval dus voor de hand om archeologische en landschappelijke bescherming op elkaar af te stemmen. Om deze samenwerking te onderbouwen is het raadzaam inhoudelijke dwarsverbanden aan te geven, bijvoorbeeld door aan te tonen dat enerzijds

1 Figuur 1. Boorprofiel van terp 5G-94 ten oosten van Peins in Franekeradeel. De rijke terplagen zijn in zwart weergegeven.

Figuur 2. Terp 5G-94 (links, omlijnd) en terp 5G-95 (rechts). Tussen beide terpen enkele verhoogde akkers. Dik omlijnd het gebied dat om landschappelijke redenen beschermd wordt.

Figuur 3. Drie-dimensionale hoogtekaart van de terpen 5G-94 (onder) en 5G-95 (boven) en de tussenliggende akkers.

Figuur 4. De kwelderwallen in de gemeente Franekeradeel. Aangegeven de ligging van de terpen 5G-94 en 5G-95 ten oosten van Pelns en de Dongjumer terpen (5G-58/66).

de terp veel informatie over de kwelderwal bevat en dat anderzijds de andere delen van de kwelderwal (bijvoorbeeld microreliëf, verhoogde akkers en verkavelingspatronen) van archeologisch en historisch belang zijn. Dit is voor erfgoedplanning essentieel, niet alleen omdat de verschillende waarden zo beter beschermd kunnen worden, maar ook omdat zij als een boeiende eenheid kunnen worden gepresenteerd, waardoor hun totale waarde toeneemt. Dergelijke gekende eenheden kunnen gemakkelijker dan versnipperde terreinen planologisch worden beschermd, bijvoorbeeld door middel van gemeentelijke bestemmingsplannen. Inmiddels is tijdens booronderzoek vastgesteld dat de akkers tussen 5G-94 en 5G-95 inderdaad archeologische waarde hebben.

Fase 3 (Ruimere omgeving/Ruimtelijk ordenen). Het is goed mogelijk om ook de ruimere omgeving van historie te voorzien en wel door meerdere archeologische terreinen met elkaar in verband te brengen. Door deze ruimtelijke ordening wordt in aanvulling op fase 2 nogmaals aangetoond dat de archeologische terreinen geen geïsoleerde elementen zijn. De inrichting van het gebied rond Dongjum is in dit verband als voorbeeld gebruikt (zie Noorderbreedte 1994 - 4). Door de percelen rond de Dongjumer terpen te rangschikken binnen de oorspronkelijke boerenbedrijven kregen meerdere landschappelijke details opeens een specifieke betekenis. Het is het uiteindelijke doel om op deze wijze de inrichting van geheel Franekeradeel te verklaren. Figuur 4 vormt de aanzet hiervoor. Deze kaart verschaft echter ook een essentiële toevoeging: ze laat zien dat er binnen de gemeente meerdere kwelderwallen te onderscheiden zijn. Deze wallen verschillen onderling in ouderdom. Dit duidt erop dat ondanks overeenkomsten de ene terpengroep niet gelijk is aan de andere. Dit is een belangrijk gegeven, omdat hieruit volgt dat het landschap rijk geschakeerd en de bescherming van een enkele terpengroep onvoldoende is.

Verantwoorde investering

In dit artikel is een summiere verantwoording afgelegd voor de bescherming van het bodemarchief. De stelling is verdedigd dat het bodemarchief een maatschappelijk nut heeft en dat dit nut door archeologische erfgoedplanning nog kan worden vergroot. Wanneer deze erfgoedplanning wordt gestart zoals hier omschreven, snijdt het mes aan twee kanten: de bescherming van het bodemarchief wordt er direct mee gesteund en de overheid krijgt de beschikking over een tot in het in detail begrepen historisch landschap waarmee zij zich kan profileren. Vanaf dat moment zal zij extra gemotiveerd zijn de bescherming van het bodemarchief nog verder te verbeteren. Deze motivatie is

Booronderzoek op een akker naast terp 5G-94, mei 1994, foto Leeuwarder Courant/Wietze Landman.

geen overbodige luxe, aangezien juist bij de uitvoering van de archeologische monumentenzorg archeologische belangen met andere, zoals economische belangen kunnen botsen. In geval van zo'n belangenstrijd is het essentieel dat de betrokken ambtenaren en politici ervan overtuigd zijn dat het maatschappelijk verantwoord is om aan archeologische doelen tijd en geld te besteden. **Nb**

Bron: G.J. Ashworth, 1994: De pijl des tijds in het ruimtelijk doel: erfgoedplanning voor een actueel gebruik van het verleden, uitgave Geo Pers, Groningen.

Akker ten oosten van Peins in Franekeradeel, foto Rob de Groot

Terpen ten oosten van Peins, foto Rob de Groot